

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

گنجنامه

در هفدهمین دوره انتخاب کتاب سال جمهوری اسلامی ایران

(سال ۱۳۷۸)

به عنوان کتاب سال

در رشته هنر برگزیده شد.

کتابخانه

فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران

دفتر دوم

مساجد اصفهان

مرکز اسناد و تحقیقات اسکندرمعماری و شهرسازی

فهرست

۶	دیباچه
۱۰	تهیه کنندگان نقشه‌ها
۱۰	عکاسان
۱۰	تاریخ تهیه عکس‌ها و نقشه‌ها
۱۰	شماره فضاها
۱۱	کوته‌نوشت‌ها و نشانه‌ها
۱۱	توضیحات
۱۱	واژه‌نامه
۱۳	فهرست منابع
۱۴	مسجد آقانور
۲۰	مسجد امام (جامع عباسی)
۳۲	مسجد حاج محمدجعفرآبادی
۳۸	مسجد حکیم
۵۲	مسجد خیاط‌ها
۵۸	مسجد رحیم‌خان
۶۸	مسجد و مدرسه رکن‌الملک
۷۴	مسجد جامع روستای محمدآباد
۸۰	مسجد ساروتقی
۸۸	مسجد سرخی
۹۴	مسجد سید
۱۰۸	مسجد شیخ علی‌خان زنگنه
۱۱۴	مسجد شیخ لطف‌الله
۱۲۶	مسجد شیره‌پزها
۱۳۲	مسجد علی
۱۴۰	مسجد لنبان
۱۴۸	مسجد مصری
۱۵۶	مسجد نو

دیباچه

با آنکه معماری این سرزمین، تاریخی چند هزار ساله دارد، تلاش‌هایی که برای شناسایی و معرفی آثار آن صورت گرفته است سابقه چندانی ندارد. تنها از چند دهه پیش محققان و پژوهشگران به بازنگری این آثار هنری پرداخته و کوشیده‌اند گرد و غبار گذشت قرون را از این گوهرهای تابناک بزدايند و تالو چشم نواز آنها را دوباره آشکار سازند. علل و عوامل آن بی‌توجهی طولانی و نیز این التفات ناگهانی به آثار تاریخی معماری بحثی مفصل می‌طلبد که در حوصله این مختصر نمی‌گنجد. همین قدر باید اشاره کرد که آن بی‌توجهی در واقع محصول توجه کامل و این التفات نتیجه بی‌تفاتی است؛ چه تا آن زمان که این آثار جزئی از زندگی مردم ما بود، لزومی به شناخت و معرفی آنها احساس نمی‌شد؛ اما آن‌گاه که بر اثر انقطاع فرهنگی رشته‌های اصالت دیرین گسسته شد و نشانه‌های بی‌ریزگی در همه چیز ظاهر گشت، تمایل به بازگشت به خود و یافتن هویت خودی نیز فزونی گرفت؛ و به این ترتیب، آثار معماری گذشته هم - مانند هر آنچه از اصالت گذشته نشانی داشت - محتاج بازشناسی و معرفی شد. ناگفته پیداست که راه این بازشناسی و ادراک دوباره سخت ناهموار و پرمخاطره است؛ و بزرگ‌ترین سنگ این راه نیز همان بریدگی فرهنگی و بیگانگی از خود است که راست‌ها را کج می‌نمایاند و بیراهه‌ها را راه. به هر حال، امروز در وضعی قرار گرفته‌ایم که لزوم شناسایی و درک آثار معماری گذشته بر هیچ کس پوشیده نیست. این حقیقت این امید را پدید می‌آورد که ان‌شاءالله روزی، تک‌تک این آثار و میراث غنی گذشتگان ما، که در سرتاسر این سرزمین پهناور پراکنده است، به نحوی شایسته و صحیح بازشناخته شود تا برای رسیدن هنرمندان و معماران آینده به استقلال شخصیت هنری و فرهنگی چراغ راهی فراهم آید. مجموعه حاضر را باید یکی از بلندترین گام‌هایی دانست که تاکنون در راه معرفی آثار ناشناخته این معماری برداشته شده است. این مجموعه را گنجنامه نامیده‌ایم؛ چون بر این باوریم که نشانه‌های گنجی را ارائه می‌دهد، گنجی که دستیابی به آن سرفرازی و استقلال در پی دارد. اهمیت این مجموعه از آنجا آشکار می‌شود که بدانیم نقشه‌هایی که تاکنون از بناهای ما، اغلب به همت خارجیان، منتشر شده است از چند ده عدد تجاوز نمی‌کند و عکس‌هایی که تاکنون از این بناها انتشار یافته فقط تعداد اندکی از آنها را در بر می‌گیرد. بعلاوه، کیفیت نازل اغلب این مدارک محدود از ارزش و کارایی آنها بسیار کاسته است. گذشته از اینها، پراکندگی مدارک منتشر شده در کتب و مقالات مختلف، خود از موانع استفاده کامل از آنهاست. در مطالعه تاریخی بناها نیز برای دستیابی به اطلاعاتی اندک باید راه‌های طولانی پیمود. به این ترتیب، بی‌سبب نیست که شناسایی و بررسی آثار تاریخی و تحقیق و تتبع در این زمینه سخت دشوار و حتی گاه ناممکن می‌نماید.

پدید آوردندگان گنجنامه برآن‌اند که با کنار هم آوردن و ارائه یکجای نقشه‌هایی کامل و خوانا و عکس‌هایی واضح و تاریخی تنظیم شده، بر مبنای مهم‌ترین منابع انتشار یافته، از بیش از ششصد* اثر مهم تاریخی - از مسجد و مدرسه

* در مقدمه دفترهای اول و دوم، تعداد آثاری که در گنجنامه معرفی می‌شوند بیش از چهارصد ذکر شده بود که با تلاش تنظیم‌کنندگان گنجنامه برای هر چه کامل‌تر شدن آن، تاکنون تعداد آنها به حدود ششصد اثر رسیده است.

گرفته تا خانه و حمام - هم راه تحقیق و پژوهش را در این زمینه بگشایند و هم اسباب تشویق و ترغیب محققان و کارشناسان و علاقه‌مندان را برای مطالعه و تفحص در این آثار فراهم آورند. انتخاب ترتیب موضوعی برای دفترهای گنجنامه - به جای ترتیب متداول جغرافیایی - بیشتر برای آن بوده است که صبغه‌ای تحقیقی به مجموعه ببخشد و آن را به ابزاری کارآمد برای پژوهشگران بدل کند. شایان ذکر است که مصادیق یک نوع در آنجا که تعداد آنها در شهری از حد معینی بیشتر بوده تقسیم جغرافیایی، شهر به شهر، نیز یافته است؛ مثلاً در آنجا که خانه‌های قابل معرفی یک شهر به تعداد مناسب رسیده، یک دفتر کامل به آنها اختصاص یافته است. بدین گونه، در همه حال، ترتیب موضوعی حفظ گردیده و ترتیب جغرافیایی پس از آن و به تناسب تعداد نمونه‌ها رعایت شده است.

نکته دیگر آنکه این مجموعه، یک شبه فراهم نشده است و محصول پشتکار و در حدود پنجاه سال تلاش استادان و دانشجویان دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی است؛ و به این ترتیب باید گفت که در حدود نیمی از دانش‌آموختگان هنر معماری در این کشور در شکل‌یافتن گنجنامه سهم بوده‌اند. باید افزود که تنظیم و تدوین این مجموعه عظیم بدون حمایت مسئولان دانشگاه شهید بهشتی و دانشکده معماری و شهرسازی و نیز تلاش چندین‌ساله عده‌ای از دانشجویان همین دانشکده میسر نبود. بازسازی و تکمیل و تنظیم این مدارک از ابتدای سال ۱۳۷۱ ش آغاز شده است و تا امروز ادامه دارد؛ و ان‌شاءالله که این نیروی جوان بتواند آن میراث کهن را باز زنده کند.

ذکر این نکته مهم نیز لازم به نظر می‌رسد که نقشه‌های ارائه شده در این مجموعه، چنان که گذشت، محصول کار دانشجویان معماری در زمان‌ها و دوره‌های مختلف است و قطعاً خالی از نقص و اشکال نیست. البته در رفع اشکالات این نقشه‌ها تلاش فراوان شده است؛ اما رفع کامل نقایص زمان و نیروی بسیار می‌طلبید که انتشار مجموعه را شاید تا سال‌ها به تعویق می‌انداخت. لذا از آنجا که این مجموعه کامل‌ترین نقشه‌های بناهای تاریخی کشور را در بر دارد، تصمیم به انتشار آن گرفته شد تا به این طریق، گنجنامه هر چه زودتر در اختیار جویندگان گنج قرار گیرد. با توجه به آنچه گذشت، چنانچه مطلقاً و اهل فن نقایصی را که در مجموعه می‌یابند به تنظیم‌کنندگان گوشزد کنند، بر آنان منتی بزرگ نهاده‌اند.

چنان که گفتیم، دفترهای گنجنامه ترتیبی موضوعی دارد؛ و این مجموعه تقریباً همه انواع بنا را دربر می‌گیرد؛ پنج دفتر مختص معرفی خانه‌های سنتی در شهرهای مختلف (یک دفتر خانه‌های کاشان، یک دفتر خانه‌های اصفهان، یک دفتر خانه‌های یزد، دو دفتر خانه‌های شهرهای دیگر)؛ چهار دفتر شامل مساجد (یک دفتر مساجد اصفهان، یک دفتر مساجد شهرهای دیگر، دو دفتر مساجد جامع)؛ سه دفتر مربوط به امام‌زاده‌ها و مقابر؛ دو دفتر شامل بناهای بازار؛ یک دفتر ویژه مدارس؛ یک دفتر مربوط به کاروان‌سراها؛ یک دفتر خاص حمام‌ها؛ دو دفتر مختص کاخ‌ها و باغ‌ها؛ یک دفتر نیز استثنائاً شامل انواع بناهای مذهبی در تهران. فهرست‌های راهنمای مجموعه نیز در دفتر آخر خواهد آمد.

در اینجا باید از مساعدت‌ها و حمایت‌های همه جانبه و بی‌دریغ جناب آقایان دکتر هادی ندیمی، ریاست اسبق دانشگاه شهید بهشتی، دکتر علی غفاری، ریاست اسبق دانشکده معماری و شهرسازی، دکتر اکبر زرگر، ریاست دانشکده و مهندس سید محمد بهشتی، ریاست اسبق سازمان میراث فرهنگی کشور، که بدون کمک‌ها و راهنمایی‌های ارزشمندشان آغاز انتشار این مجموعه میسر نبود، و نیز رؤسا و مسئولین محترم دانشگاه شهید بهشتی در طول دوران آماده‌سازی و انتشار مجلدات مختلف گنجنامه و همچنین دیگر کسانی که در شکل‌گیری و تدوین و انتشار گنجنامه نقش داشته‌اند تشکر و قدردانی شود.

دومین مجلد «گنجنامه» به مساجد اصفهان اختصاص یافته است. اصفهان به واقع نصف جهان معماری این سرزمین محسوب می‌شود. تعدد و تنوع آثار معماری بجامانده در این شهر چشمگیر است و باید اذعان کرد که از این جهت هیچ شهری با اصفهان قابل قیاس نیست.

اصفهان در طول تاریخ ما همواره شهری مهم بوده و به این جهت در دوره‌های گوناگون ساختمان‌های با ارزشی در آن ساخته شده است. اما اهمیت و منزلت امروزی اصفهان بیش از آنکه به این نکته بازگردد، محصول آن است که

این شهر بسیاری از آثار را - بصورت مجموعه‌ای گرانقدر - تا امروز در خود حفظ کرده است. به علاوه، هنگامی که به یاد آوریم بسیاری از سبک‌ها و الگوهای نو در تاریخ معماری ما، در اصفهان متولد یا پرورده شده‌اند، اهمیت این شهر در تاریخ معماری سرزمین، دو چندان می‌شود. شاهد مثال این نکته مسجد جامع اصفهان است که بیش از هزار و دویست سال از بنیان آن می‌گذرد و خود به تنهایی تاریخ مجسم معماری ما محسوب می‌شود، که البته چون «گنجنامه» در مجلد جداگانه‌ای به معرفی مساجد جامع ایران می‌پردازد، جای آن در این کتاب خالی است. به هر طریق به دلایلی که آمد در مجموعه «گنجنامه» چند جلد به بناهای اصفهان تخصیص یافته و در بخش مهمی از سایر مجلدات نیز به معرفی بناهای اصفهان پرداخته شده است.

در این کتاب با نمونه‌هایی از مساجد اصفهان که از ادوار مختلف باقی مانده‌اند، آشنا می‌شویم. مساجدی متنوع، بزرگ و کوچک، پرتکلف و ساده و از دوره‌های گوناگون. در میان آنها از مسجد امام و شیخ لطف الله که سرآمد مساجد اصفهان هستند تا مسجد سید و حکیم که به گونه‌ای با مساجد مذکور کورس برابری می‌زنند، دیده می‌شود. همچنین مساجد کوچک‌تری که هر کدام جلوه‌ای از معماری خاص مساجد را پیش چشم می‌گذارند، مسجد ساده سرخی، مسجد پیچیده و زیبای شیخ‌علی‌خان زنگنه، مسجد تاریخی علی، مسجد متفاوت رکن‌الملک، مسجد کامل آقانور، مسجد رحیم‌خان، مسجد لبنان و ...

از کنار هم نشستن این مساجد در یک کتاب نتایج مختلف حاصل می‌گردد، اما شاید مهمترین نتیجه آنست که اگر چه همه بناهای معرفی شده از یک نوع - مسجد - می‌باشند اما تنوع و گونه‌گونی بسیار دارند و هر یک حرف و سخنی دیگر می‌گویند. اما این گونه‌گونی و تنوع تا به آنجاییست که وحدت میان آنها را بر هم زند و پیوند درونی آنها را از هم بگسلد. به عبارت دیگر هر چند هر کدام از این بناها حاصل طبع و ثمره خلاقیت‌ها و ابداعات استاد معماری است که در زمان و شرایط متفاوتی می‌زیسته است اما از همه آنها یک بو به مشام می‌رسد و در همه آنها می‌توان ردپای اصول هماهنگی و یکسانی را در طراحی مساجد جستجو کرد. گویی همه معمارانی که در طول تاریخ این آثار را پدید آورده‌اند یک تن بیشتر نبوده‌اند و این فرد هر بار بنا بر خواسته‌ها و امکانات زمان در طرح کلی مسجد مطلوب خود تغییر و تحولی ایجاد کرده است، تغییر و تحولی تا آن حد که طرح و الگوی کلی مذکور خدشه دار نشود و مسجد، مسجد بماند و مسجد شناخته شود.

در این مساجد با الگوی فضایی نسبتاً ثابت و یکسانی روبرو می‌شویم. حتی عناصر متشکله آنها نیز عناصر کالبدی واحد هستند. همه شبستان دارند و ایوان و گنبد، صحن و سردر و همه، این عناصر را در نظمی خاص، معین و پیش‌اندیشیده گرد هم آورده انتظام داده‌اند. اما در عین حال هر یک فضای متفاوتی را عرضه می‌دارند و بیانی نو دارند. گویی هر یک با زبان حال خود قصه واحدی را می‌سرایند و عجب آنکه این قصه را از هر زبانی که می‌شنوی ناممکن است. این هماهنگی در عین تنوع نه تنها در الگو و انتظام فضایی کلی مسجد که در عناصر سازنده آن نیز قابل مشاهده است. شبستان یک معنا و الگوی روشن دارد اما در هر مسجدی چهره‌ای دیگرگون یافته است و چنین است سردر و گنبد و ایوان.

این هماهنگی و همسانی در عین تحول و تنوع - در کل و جزء بنا - همه داستان تاریخ معماری ماست و درست به همین علت است که می‌توان حضور معماری زنده و پویا را در قالب یک سنت قوی طراحی، در یک دوره تاریخی طولانی مشاهده کرد و از آن درس گرفت.

یادداشتی بر ویراست دوم

هجده مسجدی که در دفتر دوم گنجنامه معرفی شده، هر چند از مساجد مهم اصفهان به شمار می‌روند، قطعاً تصویر کاملی از مساجد این شهر به دست نمی‌دهند. با نگاهی به منابع و مدارک گوناگون، می‌توان این تعداد را به سه یا چهار برابر افزایش داد. اما متأسفانه بیشتر این بناها تاکنون به شکلی کامل و جامع معرفی نشده‌اند. این تأسف هنگامی بیشتر می‌شود که بدانیم در درون و حومه این شهر انبوهی از بناهای تاریخی ناشناخته و رو به نابودی هست که حتی نام آنها در کتاب‌ها و منابع مختلف نیامده است.

این بی‌توجهی پدیده‌ای همراه با تغییر و تحولات پرشتابی که در سال‌های اخیر گریبان‌گیر اصفهان و حومه‌اش، همچون همه‌جای کشور، شده است، پرسشی عمیق به ذهن می‌آورد که آیا آیندگان از خاطره فرهنگی والایی که قرن‌ها اصفهان را در نظر مردمان به چنین شکوهی رسانده است، بهره‌ای خواهند داشت؟ آیا این شهر در آینده خواهد توانست اعتبار هزار ساله‌اش را حفظ کند؟

به علل گوناگون، در ویراست دوم مجلدات گنجنامه، بنای کار بر افزودن بر بناهای چاپ نخست نبوده است. اما باید گفت در این دفتر جای برخی مساجد شناخته شده، به‌خصوص مساجد تاریخی مهمی که در حومه اصفهان واقع‌اند، خالی است؛ از آن جمله، مسجد برسیان از سده پنجم، مسجد سین از قرن ششم، مساجد ازیران و کاج و دشتی و گنبد آزادان از قرن هشتم، مسجد علی‌قلی آقا و مجموعه وابسته به آن، مسجد پوده و مسجد جامع خوزان از قرن دوازدهم، و مسجد محله نو از سده سیزدهم.

در ویراست دوم دفتر مساجد اصفهان تلاش شده است با ترسیم رایانه‌ای، همه نقشه‌ها کیفیتی بهتر بیابند و با عکس‌برداری مجدد از بناها به صورت دیجیتال، تصاویر بیشتر و بهتری از آنها ارائه شود و با بازنگری و تکمیل متن‌ها، معرفی بناها کامل‌تر و مستندتر گردد. همچنین کوشش شده همه اینها با صفحه‌آرایی بهتر و چاپی نفیس‌تر به دست علاقه‌مندان و پژوهشگران برسد.

کامبیز حاجی قاسمی

فروردین ۱۳۹۳